

ВІДГУК

офіційного опонента

**доктора філософських наук Филипович Людмили Олександрівни на
дисертацію Хромця Віталія Леонідовича
«БОГОСЛОВСЬКА ОСВІТА ЯК ФЕНОМЕН РЕЛІГІЙНОГО ТА
СВІТСЬКОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ»,**

**подану на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук
за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство**

Потреба в комплексному дослідженні богословської освіти в Україні назрівала давно. Бо явище реально існувало й існує, актуалізовано особливо з 90-х рр., коли були зняті заборони на релігію, а отже і релігійну освіту, але його фокусний аналіз відсутній. Окремі сегментарні дослідження стану богослов'я в Україні велися, напр. щодо освіти в Києво-Могилянській академії, які системно здійснила Зоя Хижняк, але такої масштабної картини, яка б покрила й історичний аспект, і сучасну ситуацію - явно бракувало. Тому спробу В.Л.Хромця якомога повно і широко розглянути вітчизняну богословську освіту можна тільки вітати. Ця дисертація на тривалі роки зберігатиме роль довідника, навіть енциклопедії, де скрупульозно зібрані відомості про богословську освіту в Україні, дана панорама її розвитку від часів її зародження до наших днів.

Робота має цілий ряд безумовних позитивів і є унікальним джерелом для розуміння закономірностей розвитку релігійного і світського світів, перспектив їх співіснування у майбутньому. Головне, що утверджує ця дисертація - це плюралізм світоглядів, їх рівноправність, повагу до людей будь-якої духовної орієнтації, право на самовизначення людини, в т.ч. і в сфері освіти. В.Л.Хромець розширює наше уявлення про світськість, відмовляючись від совкового її розуміння як антирелігійності, тим самим вводить нас в європейську традицію трактовки світського і релігійного. Вдало посилаючись на зарубіжних релігієзнавців, соціологів, філософів, зокрема Х.Казанову, дисертант формує реальне, а не викривлене уявлення про секулярне і релігійне, вибудовує їх не в колишній дихотомічній антитезі, а гармонійному взаємодоповненні.

Серед безсумнівних досягнень В.Л.Хромця, на що тепер будуть посилалися всі наступні дослідники богословської освіти, це - актуалізована і добре обґрунтована ним типологія богословської освіти, яка базована на теоретико-методологічних напрацюваннях Д.Кейсі та Р.Бенкса: катехитична, місіолого-апологетична, доксологічна, академічна (с.85). Але дисертант творчо доповнив дану типологію, додавши богословську освіту доксологічного типу у вищих закладах духовної освіти та богословську освіту академічного типу у світських закладах вищої освіти (с.102). Виділення цих типів освіти має не тільки теоретичне, але й видиме практичне значення, особливо для органів влади в сфері освіти, які постають перед необхідністю акредитації і ліцензування певного освітнього закладу.

Дисертант підняв багато інших актуальних проблем, зокрема він встановив відмінності релігійного та світського освітнього простору у розвитку богословської освіти, проаналізував неоднотайні, а часом і суперечливі підходи у розумінні богослов'я та богословської освіти серед українських інтелектуалів. Він через диференціацію предметних полів богослов'я та інших галузей знання про релігію продемонстрував свою авторську позицію щодо специфіки кожного з них. З його

позицією можна не погоджуватися, але вона ясно представлена, тому з нею можна науково дискутувати. Загалом автор пояснив, чому нинішня модель богословської освіти саме така, при цьому він спирався на свій аналіз етапів формування історичного становлення типів богословської освіти.

Найцікавішою частиною дисертації є 3-5-й розділи, які постають результатом власних пошукових та аналітичних зусиль дисертанта, який по крупницям збирав інформацію про сучасну мережу центрів богословської освіти в Україні, працюючи з документами центральних органів влади, обласних осередків, навчальних закладів. Ці безцінні дані про наявні українські центри акумульовані автором у формі таблиць, додатків, де зафіксовані не тільки письмові документи, але й розмови, інтерв'ю з ректорами, богословами, викладачами, слухачами закладів богословської освіти, і вже є ексклюзивом. За кожним скупим рядком тексту стоїть власноруч здобута інформація. Тобто, немає жодного сумніву, що дисертація авторська, оригінальна, самостійна.

Вражаючою є здійснена дисертантом реконструкція нормативно-правового та законодавчого врегулювання функціонування богословської освіти в Україні. Будучи включеним в цей процес, автор поетапно розгортає перед нами історію здавалось би неможливого розв'язання проблем в сфері богословської освіти. Тим самим В.Л.Хромець переконливо доводить, що будь-яку проблему при бажанні можна вирішити, якщо взятися за неї системно. В тому, що богослов'я як галузь знання і богословська освіта як одна з форм підготовки спеціалістів нині визнані в Україні, є немала заслуга і В.Л.Хромця. Постійна увага і практичні кроки у доведенні справи до логічного завершення не завжди залишали часу на довершений аналіз процесів, учасником яких був дисертант. Для нього включеність в сучасний дискурс богослов'я та богословської освіти в Україні не закінчується цим захистом. Він і надалі буде не тільки вивчати тенденції розвитку богословської освіти у вітчизняному освітньому просторі, але й активно впроваджувати в практику богословської освіти всі ті власні традиції і закордонні новації, які з'являються в сфері освіти.

Саме тому наступні зауваги опонента є скоріше рекомендаціями, які будуть спрямовані на покращення богословської освіти в Україні, оскільки недоліки, які присутні в роботі, спричинені самим станом, рівнем розвитку цієї освіти.

Актуалізуючи тему свого дослідження, В.Л.Хромець виходить тільки із суспільно-політичних змін у світі та України (с.21), забуваючи про такий потужний фактор, як антропологічна революція, яка диктує нові вимоги до освіти. А це в свою чергу корегує і потреби церков в удосконаленні богословської освіти, оскільки час і суспільство потребують людину нового типу, священика нової генерації, богослова новітньої доби. Без концентрації на людині, її потребах, важко запропонувати адекватну часу богословську освіту, яка б була затребувана суспільством.

Тому мета, яку поставив дисертант - дослідження типологічних, структурно-функціональних та інституційно-правових аспектів розвитку богословської освіти в Україні - лише частково покриває потребу в розкритті теми, оскільки не враховує сутнісну сторону освіти, що до речі, прописано в НДР кафедри богослов'я та релігієзнавства НПУ "МЕТОДОЛОГІЯ І ЗМІСТ викладання соціально-гуманітарних наук", на що посилається дисертант і куди, певно, включено і богослов'я. Тому наступним кроком в осягненні теми має стати звернення до внутрішнього наповнення процесу богословської освіти - аналіз тематичних планів спеціальності, програм, змісту курсів, рівень їх викладання тощо. Якщо уважно вчитатися в завдання дисертації, то там бачимо переважно зовнішні характеристики богословського освітянського процесу, які потребують

подальшого розгортання за рахунок внутрішніх змістовних ознак. Такий зовнішній підхід до богословської освіти в дисертації підтверджує і запропонований "предмет дослідження": "історичний розвиток, типологічні особливості та інституційні моделі вітчизняної богословської освіти, а також правові аспекти її існування" (с.25).

Корисним було б включити до мети/завдань дисертації конституювання абсолютно нового поняття "світська богословська освіта", обґрунтуванню і утвердженню якого врешті і присвячена дана праця. Тому з певним сумнівом сприймається вираз "критичний аналіз" відмінних рис феномену богословської освіти (с.27), що зазначено як наукова новизна отриманих результатів, оскільки жодної критики на адресу богословської освіти в тексті не прозвучало. Хоча реально існує немало причин саме критично проаналізувати стан сучасної богословської освіти, але цьому завадила апологетична - щодо богослов'я - позиція автора, який наділяє останню виключно позитивними характеристиками: самодостатня, повноцінна, ефективна, відкрита, контактна. Багато потужних ідей, зафіксованих в дисертації, скоріше є відображенням бажаного, а не дійсного стану богословської освіти в Україні. Дещо романтична та ідеальна картина богословської освіти, зокрема світської, яка здійснює підготовку фахівців для суспільних інституцій, слабо в'яжеться із загальною кризою гуманітарних наук, яка накрила не тільки конфесійні і неконфесійні богословські центри освіти, але й філософські, і релігієзнавчі, й історичні, й культурологічні освітянські інституції. Оптимізм, який проглядається на сторінках дисертації, не поділяється беззаперечно опонентом, який також відслідковує освітні процеси в Україні. А тому перспектива світської богословської освіти, яку на прикладі одного кейсу - НПУ - пробує протиснути дисертант, для нас надто туманна.

Але це не означає, що потрібно припинити розвивати богословську освіту. Відсутність масового запиту на неї можна подолати активним процесом формування такої необхідності, якщо прикласти відповідні зусилля.

На цьому етапі становлення українського богослов'я і відповідно богословської освіти бажано зберегти різноманіття розуміння і підходів до них, дозволити існувати в ментальному полі України множинності інтерпретацій "богослов'я". Наявність різних підходів збереже кожному учаснику цього процесу автономність, незалежність, самодостатність, рівноправність, а отже тільки приростить ресурс для розвитку богослов'я. Будь-яка уніфікація різноманіття і чиясь монополізація якогось підходу означатиме втрату того малого, що вдалося за ці роки досягнути. Принцип плюралізму має діяти і тут, в богословській освіті, але не як анархія, а як розумна координація зусиль, обмін інформацією і досвідом, спільність проєктів. І нехай існують разом/паралельно конфесійна і світська богословська освіта. І підтримують одна одну, щоб "факт бурхливого розвитку світської неконфесійної богословської освіти" (!?!) (с.54) таки перетворився на тенденцію, і щоб міжконфесійна богословська освіта також віднайшла своє місце в освітньому полі України. Для цього треба працювати як в світському, так і релігійному полі, переконуючи їх членів/учасників в необхідності богослов'я. "Богослов" має звучати так само зрозуміло і запитувано в українському суспільстві, як звучить нині "релігієзнавець", хоч ще 20 років тому ніхто не знав, хто це такий.

Здійснений автором екскурс в історію постанови і розвитку поняття "богослов'я" достойний більш розгорнутого викладу, що, певно, і відбувається при читанні автором відповідних спецкурсів в НПУ. Цей розділ тут, в дисертації, і ми це розуміємо, носить допоміжний характер, щоб пояснити і значення слова, і традицію

його вживання в інших мовах, і нинішній стан богословської освіти, секрет якого схований саме в історії, і не тільки греко-римській, а й власній. Поділяючи деякі сумніви автора щодо доречності вживання терміну "богослов'я" щодо нехристиянських релігій (с.73-77), не можемо погодитися із запропонованим терміном "язичницьке богослов'я", оскільки вряд чи іудейське - нехристиянське - богослов'я можна вважати язичницьким. В цьому вбачаємо вплив конфесійного, християнського, підходу до оцінки нехристиянських форм осмислення Бога/богів, що неприпустимо для релігієзнавця.

Доречним є запропоноване розмежування об'єкту і предмету богослов'я порівняно із іншими формами знання про релігію (Розділ 1.3). Це переконує, що жодна наука про релігію не конкурує із іншою подібною, що всякій науці знайдеться поле для дослідження. Але опонента здивувала обмеженість джерел, якими користується автор при демаркації цих наук. На десятках сторінках бачимо посилання тільки на одну працю - В.Шохіна. При всій повазі до цього дослідника, відсутність згадки про інших науковців, наприклад Ю.Чорноморця, О.Сарапіна, О.Горкуші та ін., які теж плідно розмірковували на ці теми (в межах Круглих столів, конференцій, підручників, наукових статей), наводить на думку: це незнання вітчизняних джерел чи їх свідоме ігнорування? "Академічне релігієзнавство" це розмежування здійснило ще в 2000 році, коли автор вчився в КНУ, то по яких підручниках?

Саме в тому підручнику його автори спробували розібратися в тому, що є об'єктом і предметом релігієзнавства. Запропоноване автором розуміння об'єкта - "релігія є спільним об'єктом дослідження богослов'я, філософії релігії, релігійної філософії та релігієзнавства"(с.81) - не поділяється опонентом, бо не зрозуміло, що ж тоді лежить в основі демаркації цих сфер знання. Крім того ми не можемо сприйняти релігієзнавство як виключно дескриптивну науку, тобто як "опис всієї множини релігійних феноменів" (с.82). Але оскільки це питання не є основним для дисертації, то дискусію з цього приводу ми продовжимо в іншому форматі.

Автор правий, вважаючи, що будь-яка типологія богословської освіти є спрощенням реальності, що в житті ми скоріше зустрічаємося із гібридними формами, хоча симпатії автора явно на стороні світської богословської освіти. Доксологічна освіта вважається ним конфесійно-обмеженою, не загальнодоступною. І це правда. Історично конфесійна богословська освіта передувала неконфесійній (світській). Успіх останньої залежить від певного рівня секуляризації суспільства, яке на сьогодні не готове допустити сам факт богословської освіти в секулярний світ, можливість існування конфесійної освіти не тільки в конфесійних, а й неконфесійних світських закладах (с.107).

Із тексту дисертації випливає, що пріоритетною для автора є неконфесійна богословська освіта, яка ґрунтується на свободі переконань, світоглядній конфіденційності, відкритості, доступності, відсутності контролю з боку церкви. Автор ніби переконує представників конфесії, які не розуміють привабливості такої освіти, підтягнути свою церковну свідомість до позацерковності/позаконфесійності і всецільно підтримати світський богословський проект. Автор на с.109 моделює таку ідеальну картину неконфесійної богословської освіти. Але опонента весь час не покидає питання: чи деє реально існує такий тип освіти, в якій інституції є такий досвід? Ще менш реальним проектом видається міжконфесійна освіта, яка пробує робити перші кроки, і поки що невидимі загалом.

Декількасторінкові розмірковування про конфесійну, неконфесійну і міжконфесійну освіту пробують подолати плутанину в розумінні і наповненні богословської освіти. Визначаючи предметні поля для конфесійного і

неконфесійного богослов'я, автор вважає, що конфесійне богослов'я торкається догматичних питань та релігійної історії, а неконфесійне - це контекстуальне богослов'я (політичне, соціальне). В зв'язку з цим виникає питання: яким є соціальне богослов'я РКЦ, зокрема католицький компендіум соціальної доктрини, всі енцикліки пап, постанови соборів? - конфесійними чи неконфесійними? якщо вони контекстуальні і писались на виклик епохи? Натомість неконфесійне богослов'я передбачає, за автором, що людина богослов працюватиме в публічних інститутах суспільства, напр. вчителем релігійних предметів. І знов не ясно: як бути із православним конфесійним вшануванням ікон, якщо неконфесійний богослов за віросповідністю баптист? Змістом неконфесійної богословської освіти є "теми та проблеми, які стосуються кожної з конфесій на сучасному етапі розвитку" (118), але ж ці теми і проблеми все одно будуть інтерпретуватися з конфесійних позицій. Як, наприклад, узгодити неконфесійно! богослов'я християн та іудеїв чи мусульман стосовно Ісуса Христа, який для одних боголюдина, а для інших - просто людина, пророк? а автор вважає, що "неконфесійна богословська освіта не торкається догматичних питань" (с.119). Або не зрозуміло, що то за міжконфесійна освіта, змістом якої є "церковна історія, догматика, каноніка та літургіка" (119), як трактуватиме ця освіта, наприклад, Реформацію - з яких позицій? з католицьких як церковний розкол чи з протестантських як повернення до витоків християнства?

Не наводячи достатньо прикладів, автор дещо голосливо заявляє, що домінування (!?!) неконфесійної богословської освіти у світських закладах вищої освіти ... зростатиме (113). Не переконливо звучить теза про те, що кожен із шляхів розвитку богословської освіти **ДОВІВ СВОЄ ПРАВО** на існування (де ці приклади?). Наявність одного або двох проектів з неконфесійної або міжконфесійної освіти ще не говорить про тенденцію домінування. В тексті зустрічаємо про досить високу динаміку розвитку світської богословської освіти (с. 106). це де? Сам автор наводить цифри конфесійних закладів (на 1.01.2017) освіти - 129 і тільки декілька (5) неконфесійної, що теж викликає сумніви... В ЧНУ на філософсько-теологічному (богословське відділення) факультеті не вчилися вірні УПЦ чи протестанти, тільки КП і підпільно УАПЦ. УКУ чітко позиціонує себе як **католицький** університет і недавній скандал змусив М.Мариновича дати однозначну відповідь на претензії студентів щодо засилля католицизму.

Як бачимо, статистика, не кажучи вже про реальність, не на користь таких поспішних висновків.

Розділ 2 "Історичні етапи формування богословської освіти на теренах України" менше всього викликає запитань, бо тема достатньо розроблена в історичній науці, а тому передбачала узагальнення. В цілому можна погодитися із оцінками та висновками автора. Досліджуючи виключно християнську богословську освіту в Україні, яка тривалий час відбувалася за лекалами різних держав, зрозуміло, що зміст цієї освіти залежав від пануючої системи в межах західноєвропейських або московських традицій, хоча про цю залежність автор прямо не говорить. Але у відповідь борцям за чистоту відокремлення церкви від держави і освіти від церкви автор аргументовано демонструє, що всі зміни в богословській освіті прописувалися королівськими і царськими грамотами, якими надавалося право викладати богослов'я, називатися духовними академіями, отримувати той чи інший рівень. Не пояснюючи, а просто констатуючи, що Києво-Могилянська академія в часи Російської імперії втрачає свою західну орієнтацію, коли викладання велося 3-ма мовами з домінуючою латиною, коли богословські та філософські курси читалися за взірцями західних університетів, свідомо перетворювалася на провінційний духовний заклад, де готували православних

священиків в антикатолицькому дусі. На жаль, без всяких посилань впродовж фактично всього 2 розділу, автор хронологічно, часто телеграфним стилем (с.167), подає розвиток богословської освіти в різних частинах України, по-православному критикуючи могилянську західну схоластику і латину (с.152-153), які хоч якось утримували цей заклад в колі західних стандартів освіти, втрата якої призвела до остаточної провінціалізації богословської освіти в Україні.

Сучасний період розвитку - від початку XX ст. до наших днів найбільш статистично і фактично насичений розділ 4. Статистика на 2018 рік, аналіз православної системи освіти за існуючими на початок 2019 р. поділ між УАПЦ, УПЦ КП і УПЦ МП, який не враховує структурні зміни, які відбулися після отримання Томосу, приймається, хоча весь час робиш поправку на нові обставини. Дуже конкретний матеріал, який зведений в уніфіковані таблиці "Мережа вищих закладів духовної освіти" поконфесійно, вражає своєю скрупульозністю. Це - гігантська робота, бо зібрані відомості не тільки по конфесіях, а й по типу релігійного закладу (університет, академія, інститут, коледж, семінарія, школа). Але це, певно, тільки офіційні дані, які подаються в органи влади. Бо відомо, наприклад, про існування навчального закладу при Харківському архієпископі Ігорю Ісиченкові, але про це ні слова. Цей матеріал як довідник потребує постійного оновлення, тому пригодиться і освітянам, і церквам. Але проста констатація наявності навчальних центрів, без розкриття причин і наслідків їх появи та закриття, не дає повного уявлення про процес розвитку богословської освіти в Україні. Відсутні дані про кількість студентів, про викладацький склад, про навчальні програми і курси. Цікаво, чи є конкурси до цих закладів, на підставі чого приймають абітурієнтів (ЗНО, іспити, рекомендації духовних осіб тощо). Гола статистика, як і будь-які кількісні показники, не достатня для розкриття суті процесу. Де якісні показники? які б свідчили про престижність тих чи інших закладів, про їх рейтинг хоча б серед релігійних закладів.

Читачам не зрозуміти, чому виникали ті чи інші форми конфесійної богословської освіти, зокрема гібридні? як проходив процес акредитації, які складнощі переживали ці заклади, серед яких не лише зовнішні причини, а і багато внутрішніх? які вони?

Перелік закладів не показує специфіку кожного з них, в чому особливості навчання/викладання в тих чи інших освітніх центрах? Навіщо така велика мережа освітніх закладів у протестантів, чому така увага у них до навчання? хоча їхня релігійна мережа вразі менша за православну? хочеться коментарів, а не просто даних, чи ми самі маємо додумати?

В цьому розділі знаходимо інформацію і про ісламську, юдейську та крішнаїтську систему освіти. При цьому немає жодної інформації про буддистів, бахаїв, язичників, які також мають свої навчальні заклади.

Але більше всього не висгачає **аналізу проблем** конфесійної і неконфесійної богословської освіти.

Розділ 4 "Нормативно-правове забезпечення богословської освіти в Україні" - це своєрідний літопис з докладним описом всіх етапів, документів, громадських рад, робочих груп, засідань, учасників тощо з легітимізації богословської освіти. Це свідчення про те, як важко долаються залишки комуністичної свідомості, яка все релігійне сприймала як вороже. Автор на сторінках дисертації не зміг пояснити "чому в світській державі зі світським характером освіти не могли діяти духовні (конфесійні) заклади освіти, які виконують державний компонент..." (с.251). А мав би.

І знов таки: основна манера подачі матеріалу - констатація, а не аналіз. Так, на с.260 читаємо, що "для переважної більшості закладів вищої духовної освіти державне визнання освітньої діяльності залишалось неможливим" і при цьому не пояснюється чому, не розкриваються реальні причини.

Деякі сторінки роботи "грішать" надмірною ідеалізацією певних закладів богословської освіти, тому висновок зокрема про те, що "в Україні сформувалася завершена система розвитку богословської освіти і науки, остаточно подолавши постатеїстичні тенденції, які існували в українській освітньо-науковій системі до недавнього часу" (с.305), є дещо передчасний. Формально, можливо, це і так, але по суті сформована тільки зовнішня оболонка, яку ще потрібно наповнити сучасними змістами.

Найменший за обсягом, але найактуальніший за значенням останній 5-й розділ утримує в собі обнадійливу перспективу для богословської освіти в Україні, бо тут йдеться про можливі успішні моделі *її розвитку*.

Відшуковуючи поодинокі кейси такої успішності, автор прагне зробити їх загально поширеними для всього освітянського простру. А якщо врахувати, що ці ініціативи, спрямовані на реформування та розвиток богословської освіти в Україні, не були підтримані ні державою, ні церквами, то можна лише дивуватися творчій енергії тих, хто стоїть у витоків Центру св. Климентія, видавництва "Дух і Літера", Київського літнього богословського інституту, ЄААА, Відкритого православного університету, УКУ, Українського християнського академічного товариства, неформальної групи бібліїстів тощо.

Теоретично важливим є розд.5.2, де автор концептуалізує своє уявлення про світськість і конфесійність богословської освіти. Ми поділяємо загальні методологічні підходи автора, який ґрунтується на працях Х.Казанови, про неодномірне розуміння світськості і релігійності, про можливість їх одночасного існування та про необхідність взаємовизнання. Дефініція понять і виокремлення певних рис світськості вищої освіти (328-330) є абсолютно новим і методологічно доцільним та корисним як для представників церков, так і держави, які покликані вирішувати питання богословської освіти на практиці.

Останній 5.3 розділ виглядає як *програма* майбутнього розвитку богословської освіти. Приймаючи реальність, в якій існуватимуть паралельно дві системи богословської освіти - конфесійна і неконфесійна, В.Л.Хромець склав своєрідну маршрутну карту для них. І кому як не Віталію Хромцю реалізовувати цю програму, який прекрасно знає ресурси і церков, і вузів, який є автором новітніх навчальних курсів, який долучився до написання проектів законів і договорів з різним навчальними закладами, який є ініціатором і менеджером новітніх освітніх проектів, наприклад Нестор 4.0, який знається на різних моделях формальної і неформальної освіти, на актуальних сертифікаційних програмах тощо. В статусі доктора наук у нього буде і більше прав, і більше відповідальностей.

І нарешті. Варто написати про технічну сторону оформлення дисертації, що говорить про загальну наукову культуру дисертанта, про повагу до читачів, зокрема опонентів. Дисертаційний текст технічно дуже нерівний: є вичитані частини, а є ніби драфт роздумів автора. Тому дисертація потребує уважного редагування, виправлення граматичних помилок, особливо пунктуації. Рівень докторського дослідження не допускає таких огріхів, бо текст має бути взірцевим для студентів, аспірантів, кандидатів наук.

Зараз МОН надало можливості для різноманітного оформлення дисертаційних посилань. І автор дисертації цим скористався, але, на нашу думку, не зовсім вдало. Запропонована ним система посилань - по мірі появи в тексті - себе не

виправдала, оскільки вона не дає можливості скласти цілісну уяву про повноту використаних джерел. Важко знайти того чи іншого автора, те чи інше джерело поза алфавітним принципом. Крім того, в тексті одночасно існують наскрізні і посторінкові посилання. Тому опонент наполегливо рекомендує виправити технічні недолугості, щоб зберегти науковий авторитет і дисертанта, і НПУ ім. М. Драгоманова, і його спецради.

Як підсумок, загалом вважаю, що дисертація виконана на відповідному науковому та методологічному рівні. Поставлена мета досягнута, теоретичні і практичні завдання виконані. Робота відрізняється чіткістю, послідовністю, обґрунтованістю положень, що виносяться на захист. Знайомство зі змістом дисертації, публікаціями автора та авторефератом дають підставу для загального висновку про те, що робота **Хромця Віталія Леонідовича "Богословська освіта як феномен релігійного та світського освітнього простру України"** є самостійним завершеним дослідженням актуальної наукової проблеми, містить наукові досягнення та практичні рекомендації й відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а її автор заслуговує на присвоєння наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Офіційний опонент,

доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу філософії та історії релігії
Відділення релігієзнавства
Інституту філософії імені Г.С.Сковороди
НАН України

Л. О. Филипович

